

Sweelinck tussen katholiek en protestant

Jurjen Vis

Toen de 2-jarige Jan Pieterszoon Sweelinck in 1564 met zijn ouders vanuit Deventer in Amsterdam kwam wonen, was de bevolking van die stad ten opzichte van het begin van de eeuw verdrievoudigd. Omstreeks 1560 telde Amsterdam circa 30.000 inwoners. De stad was de snelst groeiende in Holland en omdat er geen uitleg buiten de muren plaatsvond, barstte ze bijkans uit haar voegen.

In de jaren zestig was in Amsterdam de katholieke orthodoxie volop aan de macht. Een gesloten coterie van katholieke families maakte sinds lang de dienst uit in het stadsbestuur. De reformatie was echter niet aan de Amstelstad voorbij gegaan. Tussen 1530 en 1535 was ze het centrum van de doperse beweging geweest. In 1535 hadden radicale wederdopers tevergeefs een greep naar de macht gedaan en sindsdien zat de schrik er goed in. Tussen 1535 en 1553 werden in Amsterdam ongeveer 85 doperse mannen en vrouwen terechtgesteld. Nadien liet men doopsgezinden mijn of meer ongemoeid. Na 1555 was er in Amsterdam ook een ondergrondse hervormde of - in het taalgebruik van die dagen - gereformeerde gemeente die in ieder geval sinds 1558 in contact stond met de kerk van Emden (Ost-Friesland) en de kerken onder het kruis elders in Holland, vooral in Alkmaar. Men zocht een predikant die de doopsgezinden partij kon geven. Tussen 1559 en 1566 heeft de Alkmaarse mandenmaker Jan Arentsz. de gemeenten in Holland, ook die van Amsterdam, bediend.

In de zomer van 1566 kwamen de gereformeerden uit hun schuilhoeken te voorschijn en nam de Amsterdamse gereformeerde gemeente het initiatief in de organisatie van hagenpreken, overal in het gewest. Op 23 augustus was er voor het eerst ook een beeldenstorm in Holland, en wel in de Oude Kerk aan de Oudezijds Voorburgwal. Die zal aan Sweelincks vader, organist Pieter Swibbertsz, niet ongemerkt voorbij zijn gegaan. De stormers lieten het grote orgel van Niehoff (1539) gelukkig ongemoeid. Eind september werden de kloosters van de karthuizers en de franciscanen bestormd; in de kapellen sloeg men alles kort en klein. Op 15 december hielden de gereformeerden voor het eerst - in de inmiddels voormalige franciscaner kerk - avondmaal en daarbij zouden ongeveer duizend 'broeders en zusters' aanwezig zijn geweest.

De reactie kon niet uitblijven. Koning Philips II stuurde in 1567 de hertog van Alva met een leger naar de Nederlanden om de orde te herstellen en de ketters te bestraffen. Alva stelde een schrikbewind in. Na het instorten van het geuzenverzet, eind april, vluchtten de calvinisten en andere dissidenten naar buiten de landsgrenzen, vooral naar Emden en

vluchtelingengemeenten in Engeland, en vandaar zouden ze pas in 1572 terugkeren. 1568 geldt als het begin van de Tachtigjarige oorlog. De troepen van Willem van Oranje hebben geprobeerd Alva de pas af te snijden en boekten in mei bij Heiligerlee een eerste overwinning. Alva was niet onder de indruk. In het Noorden moordde hij eerst de steden Zutphen en Naarden uit. Halverwege 1572 sloeg hij het beleg voor Haarlem. Na een lange belegering en - uiteindelijk - de inname stootten zijn huurlingen door naar Alkmaar. Na enkele maanden moest men daar op 8 oktober 1573 het beleg opbreken. Van Alkmaar de victorie! Leidens ontzet volgde een jaar later. De kansen keerden ten gunste van de opstand.

Hierna zal nog blijken dat Jan Pieterszoon Sweelinck sinds 1577 organist was van de Oude Kerk. Die kerk was toen nog in katholieke handen. Het moet een vreemd soort katholicisme zijn geweest dat Sweelinck dat jaar als organist mede vorm heeft gegeven. Onophoudelijk waren er processies en gebedsdagen om Gods genade af te smeken. De meeste Hollandse steden waren in de zomer 1572 overgegaan naar de Prins, naar de Opstand en dus naar de 'nieuwe' religie. Vrijwel alle grote stadskerken waren genaast door de gereformeerden en de katholieken waren in het defensief gedrongen. Zo niet in Amsterdam. Als enige Hollandse stad was Amsterdam in het Spaanse kamp gebleven, en dus ook katholiek, en daardoor was het een toevluchtsoord voor duizenden van elders verdrevenen. Door het isolement stagneerde echter de economie en dreigde weldra een totaal verval. De bevolking liep terug. In 1578 woonden er nog circa 25.000 mensen. Ook de katholieken waren niet langer overtuigd van de rechtvaardigheid van de Spaanse zaak. Het enige wat men kon doen was zich aansluiten het opstandige gewest Holland. De schutterijen en de Amsterdamse ballingen hebben uiteindelijk de zaak beslecht.

Op 26 mei 1578 was de Alteratie van Amsterdam, de overgang zonder bloedvergieten. De oude magistraat en een deel van de geestelijkheid werden de stad uitgezet. De breuk was niet totaal. Eenderde deel van het nieuwe stadsbestuur, 10 van de 36 leden van de vroedschap, bestond uit gematigde katholieken. Vanaf nu woei er niettemin in Amsterdam een nieuwe wind. Het stadsbestuur heeft echter de streng anti-katholieke plakaten van de Staten van Holland ruim en mild geïnterpreteerd. Op 18 april 1580 vaardigde de stad in navolging van een plakaat van 1579 van de Staten een verbod uit op het opdragen van katholieke riten en het toedienen van sacramenten, waarmee in feite het katholicisme aan banden werd gelegd. De praktijk in Amsterdam bleef echter verdraagzaam. Op 9 maart 1589 vaardigden de Staten van Holland andermaal een anti-katholiek plakkaat uit dat neerkwam op een totaal verbod. In Amsterdam behield men zich echter het recht voor om bij oogluiking werd veel toegestaan. Ook het verbod op paapse samenkomsten (1591) werd betrekkelijk mild gehandhaafd.

Uit de herhaalde verboden mag blijken dat het katholicisme niet zomaar kon worden uitgeroeid en nog altijd een behoorlijke aanhang had. Men was niet zonder reden bezorgd en de Staten voerden een waar ontmoedigingsbeleid. Omgekeerd evenredig aan deze strengheid was het succes van de reformatie. In de meeste Hollandse steden was slechts tien tot twintig procent van de bevolking overgegaan tot de nieuwe religie, maar er waren ook steden, bijvoorbeeld Alkmaar, waar nog geen vijf procent van de bevolking de overstap had gemaakt. In Amsterdam was het niet veel anders. In 1600 was daar hooguit tien procent van de bevolking gereformeerd. Een ongeveer even groot deel van de bevolking was doopsgezind en daaruit zou dan volgen dat het merendeel katholiek was gebleven. Dat was grotendeels waar maar onder die meerderheid waren wel orthodoxen, gematigden én - de grootste groep - onverschilligen.

Het overgrote deel van het kerkvolk heeft niet onmiddellijk na 1578 de noodzaak gevoeld van religie te veranderen. Er was ook onder het regime van de nieuwe religie nog veel continuïteit ten opzichte van het oude geloof en men vond in het nieuwe geloof blijkbaar genoeg van zijn gading. Dat het gros van de katholieken zich de eerste circa twintig jaar na de Alteratie verdekt heeft opgesteld is verklaarbaar. Ongetwijfeld lagen de liquidaties van katholieke geestelijken (in Alkmaar, Enkhuizen, Gorcum en Den Briel) en andere wreedheden begaan in de jaren 1572 en 1573 nog vers in het geheugen. Ook de vernielingen van en het vandalisme in kerken en kapellen zullen indruk hebben gemaakt. De schrik zat er goed in. Bovendien hadden de opstandelingen en gereformeerden de wind in de zeilen. Het zag er niet naar uit dat de krijgskansen zouden keren en het katholicisme hersteld zou worden

Terwijl onmiddellijk na 1578 het katholicisme was beroofd van zijn podium, presenteerde de nieuwe religie zich breed als publieke kerk. Men heeft gehoopt dat velen zich zouden aansluiten en zich in de nieuwe kerk zouden thuis voelen. Met gematigdheid zou men meer harten winnen dan met strengheid. De stedelijke regenten hadden er alle belang bij niet de bevolking tegen zich in het harnas te jaren en van zich te vervreemden. In de wijde kerk zetten voorlopig gematigde, rekkelijke predikanten de toon. Niet alleen lidmaten woonden de diensten bij, ook lieden die slechts kwamen luisteren naar de Schriftlezingen. Onder hen waren de zogenaamde 'liefhebbers van de gereformeerde religie' die zich om allerlei redenen niet wilden onderwerpen aan de kerkelijke tucht en daarom op afstand bleven. De nieuwe kerk was inderdaad publiek. Voor de meest noodzakelijke handelingen kon iedereen er terecht. Men bood er zijn kinderen aan voor de doop en men kon er trouwen. Dat dit dan door en voor de predikant gebeurde, nam men voor lief.

Het herstel van de katholieke infrastructuur

Tot ongeveer 1590 hebben de meeste katholieken in Amsterdam zich geschikt in de nieuwe status quo. Het risico was echter levensgroot dat met een teveel aan toegeeflijkheid en al te veel praktische zin het eigene van het katholicisme op den duur geheel zou verwateren. Vanaf de jaren negentig begonnen de Amsterdamse katholieken zich weer te roeren. Pregnant was de werkzaamheid van Arnoldus ab Ischa, oud-gardiaan van het Amsterdamse franciscanenklooster, die sinds 1578 als zendeling een reizend bestaan had geleid. Hij ging de confrontatie met andersdenkenden in en buiten Amsterdam niet uit de weg en nam reeds vóór 1590 deel aan godsdienstgesprekken. Tussen 1592 en 1600 was er in de Warmoesstraat een opleidingscentrum waar jongemannen werden voorbereid op het priesterschap. De man die dit seminarie had opgezet, de Haarlemse kannunik Albertus Eggius (Amsterdammer van geboorte), liep echter tegen de lamp en werd in 1602 voor twee jaar gevangen gezet. Niettemin, er waren weer priesters op de markt en men zal hebben verwacht dat in eigen kring de rijen werden gesloten. Dopen en trouwen bij de gereformeerden zal katholieken zijn afgeraden. In 1598 werd er in Amsterdam voor het eerst sinds 1578 weer een huwelijk ingezegend door een priester en in 1600 verordonneerden de kerkelijke autoriteiten dat voor katholieken alleen huwelijken gesloten voor eigen geestelijken geldig waren.

Na 1600 was op allerlei terreinen herstel waarneembaar. Een van de belangrijkste gebieden waarop de kerken zich sterk maakten was dat van de armenzorg. Met een goed uitgeruste armenzorg wilden katholieken voorkomen dat hun schapen voor ondersteuning aanklopten bij de gereformeerden. De kas van hun diaconie was door het bezit van oude fondsen goed gevuld en de zuigkracht was dan ook enorm. Maar voor wat hoort wat. De drempels werden steeds hoger gelegd en op een gegeven moment stelden de gereformeerden voor wie wilde profiteren het lidmaatschap verplicht.

Uit het testament van Ghiert Aeriensdogter (19 april 1607) blijkt dat er dat jaar in Amsterdam naast het Maagdenhuis een instantie heeft bestaan die zich bekommerde om het welzijn van 'katholieken'. Daarmee doelde men op behoeftigen die niet bij het Maagdenhuis om ondersteuning konden aankloppen; derhalve volwassen armen en weesjongens. Die hulpverlenende instantie moet dateren van enige tijd vóór 1607. Veiligheidshalve stellen we het begin van het latere Roomsche Katholiek Oude Armen Kantoor op circa 1600.

In 1610 werden op instigatie van apostolisch-vicaris Sasbout Vosmeer de twee parochies - van de Oude Zijde en van de Nieuwe Zijde - in ere

hersteld en twee pastoors benoemd. Men heeft waarschijnlijk haast willen maken omdat Amsterdam als missiegebied sinds kort open lag voor ordegeestelijken. In 1606 waren er als eersten de jezuiten komen werken - in de persoon van pater Arnoldus Bijler (1569-1649) - en naderhand kwamen ook andere regulieren: franciscanen, dominicanen en augustijnen. Seculieren (wereldheren) en regulieren beconcurrerden elkaar om het hardst om het 'bezit' van de gelovigen.

Dat de activiteiten aan het begin van de eeuw vrucht hebben gedragen blijkt uit de cijfers uit 1622. Dat jaar werkten er in Amsterdam 22 seculieren en vier regulieren. Zij opereerden vanuit huizen of kamers; het was nog te vroeg om van staties te spreken. Dat de gelovigen heimelijk hebben gekerkt in huiskamers - er waren immers geen kerken meer - was mogelijk dankzij de gastvrijheid van kapitaalkrachtige families. Het aantal katholieke vergaderplaatsen vóór 1620 wordt geschat op ongeveer twintig; in 1656 was het gestegen tot 66.

Sweelinck de organist

Sedert 1564 was de vader van Sweelinck, Pieter Swibbertsz, organist van de Oude Kerk. Jan Pietersz. was van jongs af aan vertrouwd met het orgel en katholieke kerkmuziek. In de zomer van 1573 volgde Cornelis Boskoop de overleden Pieter Swibbertsz op en hij nam toen ook de jonge Sweelinck onder zijn hoede. Boskoop overleed reeds in december en wie hém is opgevolgd blijkt niet. Cornelis Plemp (1574-1638), over wie straks meer, meldt in een van zijn *poemata* dat Sweelinck in totaal 44 jaar organist is geweest in de Oude Kerk en dus al één jaar voor de Alteratie in dienst is getreden van de stad. Derhalve vanaf 1577 en hij was toen 15 jaar oud. Blijkbaar had hij genoeg ervaring om te spelen en de zang van vocale solisten en - heel soms - het kerkvolk te begeleiden.

Na 26 mei 1578 ging de Oude Kerk over in gereformeerde handen. Terwijl sommige predikanten de orgels hadden willen afbreken en verwijderen, bleven de instrumenten staan of hangen. Ze waren immers eigendom van de stad en de organist bleef - net als voor de Alteratie - stadsdienaar. Sommige organisten traden toe tot de nieuwe religie en werden lidmaat, andere, onder wie Sweelinck, deden dat niet. Het lidmaatschap was geen vereiste voor de functie. Het orgel werd tijdens de diensten niet meer gebruikt. Althans, de organist speelde voortaan alleen voor en na de dienst in een semi-liturgisch kader. Op die manier kon hij de harten van de aanwezigen verwarmen en hen vertrouwd maken met de melodiën die ze weldra onbegeleid zouden zingen. Zijn spel na afloop was te beschouwen als een verwerking van wat eerder had geklonken. De organist kon dus niet

zomaar spelen wat hij wilde. De bewaard gebleven variatiewerken van Sweelinck op katholieke en reformatische melodieën reflecteren mogelijk zijn praktijk in de Oude Kerk.

Behalve in het semi-liturgisch kader van de zon- en 'hoogdagen' speelde de organist ook overdag en 's avonds voor publiek dat de kerk als openbare wandelkerk gebruikte. In andere steden vonden die bespelingen plaats op de winteravonden. Dan stonk het immers niet of minder in de gebouwen. Ook in Amsterdam zal de organist op winteravonden hebben gespeeld. De toehoorders liepen dan niet rond maar zaten in banken, op elkaar 'gepropt', en hielden zich zo nog een beetje warm.

Sweelinck: katholiek of calvinist

Sweelincks religieuze overtuiging heeft in de 20ste eeuw verschillende Sweelinckgeleerden beziggehouden. Daarbij lieten zij zich leiden door zijn functie als organist en zijn composities: de religieuze variatiewerken, de vier boeken *Psalmen Davids* (vanaf 1604) en de *Cantiones Sacrae* (1619). Andere bronnen voor Sweelincks religie zijn er niet.

De *Psalmen* werden meestal beschouwd als gereformeerd en de *Cantiones* als katholiek en afhankelijk van de nadruk die men wenste te leggen op het een of ander was de behandeling van het thema religie een eenvoudige zaak. Voor Bernhard van den Sigtenhorst Meyer (1934) was Sweelinck een 'loyale calvinist' zijn leven lang. Dat bleek uit de *Psalmen*, immers een 'gereformeerd standaardwerk', met de compositie waarvan Sweelinck zijn hele leven is bezig geweest. Alleen in zijn laatste jaren zou hij meer geneigd zijn geweest tot de 'roomse kerk'. Pieter Fischer (1962 en 1978), een gewezen benedictijner monnik, benadrukte Sweelincks katholicisme. Frits Noske (1990) daarentegen meende dat Sweelinck tot 1600 calvinist was en pas nadien was opgeschoven naar het katholicisme. Rudolf Rasch (1992) beschouwde Sweelinck als katholiek gedurende zijn hele leven, maar benadrukte wel zijn praktische instelling. Ook Pieter Dirksen is ervan overtuigd dat Sweelinck levenslang trouw is gebleven aan de oude kerk.

Voor Sweelincks trouw aan de moederkerk bestaat welbeschouwd geen enkel bewijs. Hij heeft zich er zelf nooit expliciet over uitgelaten en niemand anders heeft bij of na zijn leven van hem beweerd dat hij katholiek is geweest. Nooit is hij gestraft voor zijn loyaliteit aan de oude religie en nooit ook heeft hij de bittere consequenties van een mogelijk scherpe keuze moeten dragen. Er is geen enkel incident met betrekking tot Sweelincks religieuze overtuiging bekend. Nooit heeft het stadsbestuur hem een boete opgelegd of hem op een zijspoor gezet en ook is hij nooit in aanvaring

gekomen met de kerkeraad. Integendeel, hij was de loyale stadsdienaar en men was trots op hem. In elke publicatie werd kort en goed vermeld dat hij organist van of te Amsterdam was. Hij was een parel in de keizerskroon van Amsterdam en van heinde en verre ging men op pad om hem te horen en les bij hem te nemen.

Op dit punt is een vergelijking met Sweelincks Engelse collega's interessant en zinnig. Er zijn opmerkelijke parallellen en verschillen. William Byrd (1540-1623) was overtuigd katholiek, zoals blijkt uit zijn testament (waarin hij had geschreven dat hij een 'true and perfect member' van de 'holy catholycke church' was). Hij is verschillende keren beboet als *recusant* omdat hij weigerde de diensten in de kerk van zijn dorp bij te wonen. Byrd schreef drie missen en een groot aantal motetten voor de rooms-katholieke eredienst. Evenals Sweelinck schreef hij echter ook Latijnse motetten waaraan niet-katholieken nauwelijks aanstoot konden nemen. Behalve dat componeerde hij ook services voor de anglicaanse eredienst, anthems en songs. Byrd is zelfs de geestelijk-vader van het verse-anthem. Hoe katholiek Byrd ook mag zijn geweest, hij schreef dus evenals Sweelinck voor beide religies. Byrd was een practicus. Hij deed een beetje of misschien zelfs flinke scheuten water bij de wijn, hij moest zich tenslotte professioneel kunnen verstaan met zijn broodheer - het Engelse hof - maar lijkt dit zonder al te veel pijn en moeite te hebben gedaan. Byrd heeft zichzelf geen geweld hoeven aandoen en kon met hart en ziel schrijven voor een religie die niet of niet geheel de zijne was. Byrds jongere collega's Peter Philips (1561-1628) en John Bull (1562-1628) waren wellicht principiëler en weken wegens sympathie met het katholicisme uit naar de Zuidelijke Nederlanden. Beiden hebben Sweelinck en zijn muziek gekend en vice versa.

Sweelinck in de wijde kerk

Hoewel Sweelinck nooit lidmaat was van de gereformeerde gemeente, heeft hij zich goed kunnen vinden in de wijde kerk die de publieke kerk tot 1619 was. Als organist functioneerde hij naar behoren. Maar ook als privépersoon heeft hij zich geplooid. De doop van zijn drie oudste kinderen - Dirk, Pieter en Dieuwer (geboren tussen 1591 en 1596) - vond plaats in de Oude Kerk. Voor hen die de doop beschouwden als een calvinistisch ritueel was dat verwarrend. De doop was en is echter universeel christelijk en de toediening kon niemand geweigerd worden. Maar inderdaad, de meer orthodoxe katholieken waren zich in de jaren negentig al gaan roeren en Sweelinck had als hij had gewild best een priester kunnen vragen zijn kinderen te dopen. Hij deed het niet. Het is niet uitgesloten dat hij het goed kon vinden met de

dienstdoende predikant van de Oude Kerk en mogelijk problemen wilde voorkomen.

Sweelinck was niet de enige die zijn kinderen door een predikant liet dopen. Omstreeks 1600 werden er in Amsterdam jaarlijks zo'n 2000 kinderen ten doop gehouden. En dat waren natuurlijk niet allemaal toekomstige lidmaten van de gereformeerde kerk. De toenemende conflicten binnen de kerk, die tijdens het Twaalfjarig Bestand tot een uitbarsting zouden leiden, hebben het min of meer open karakter van de publieke kerk veranderd. Al eerder waren katholieken zich weer gaan profileren. Dat ook Sweelincks loyaliteit op de proef werd gesteld blijkt wel uit het feit dat zijn drie jongste kinderen - IJsbrandt, Jan en Elsge, (geboren tussen 1600 en 1602) - niet meer in Sweelincks eigen kerk werden gedoopt. Althans, hun namen ontbreken in de doopregisters van de Oude Kerk en in die van de andere Amsterdamse kerken. Waarschijnlijk zijn zij in een huiskerk door een katholieke priester gedoopt. Wat er ook is gebeurd, er waren geen consequenties. Sweelinck hoefde misschien wel niet meer te vrezen voor zijn positie.

Betekent een en ander nu dat Sweelinck na 1600 meer geneigd was naar het katholicisme? Dat is niet noodzakelijk. Het is niet ondenkbaar dat anderen druk op hem hadden uitgeoefend. Wat betreft hemzelf, het katholicisme was bij hem nooit weggeweest, en het had hem ook nooit belemmerd zijn diensten in een ander kader aan te bieden. Zowel als componist van vocale als van instrumentale muziek. Immers ook in zijn variatiewerken klinken gereformeerd en katholiek dooreen. Sweelinck moest verstandig opereren; hij had nu eenmaal verschillende broodheren die allen hun wensen konden formuleren.

Van zijn hand verschenen tussen 1604 en 1621 vier Psalmboeken in druk. Bernhard van den Sigtenhorst Meijer die dit corpus een 'Gereformeerd standaardwerk' noemde heeft zich onvoldoende gerealiseerd dat Sweelinck zijn Psalmen niet voor de kerk schreef maar voor de collegia musica en dus ook hier rekening moest houden met zijn broodheren. Anderzijds, uit het hoge niveau van de inspiratie blijkt dat hij dit werk van begin tot eind met hart en ziel heeft ondernomen. Hij toonde zich gevoelig voor de melodische pracht van het Geneefse psalter. Een orthodoxe katholiek zou dat ver van zich hebben gehouden.

De *Cantiones* (1619) zijn altijd aangevoerd als bewijs voor Sweelincks katholicisme, zeker in de laatste periode van zijn leven, maar zij geven daarvoor juist onvoldoende bewijs. Men moet zich allereerst niet laten imponeren door het gebruik van het Latijn. Latijn was weliswaar de taal van de rooms-katholieke kerk, maar ook de taal van de geleerden en ontwikkelde lieden - ook in hervormde kring - en dat zou zo blijven tot diep in de 19de eeuw. Volgens Noske was het niet ongewoon dat aanhangers van

verschillende religies in de collegia musica samen zongen en dan konden zowel Latijnse motetten als Geneefse psalmen worden beproefd. Cornelis Plemp aan wie de verzameling was opgedragen was zelf een goede muzikant en mogelijk waren de *Cantiones* bedoeld voor een kring waarin hij zong.

Een laatste argument om Sweelinck in te lijven bij het katholicisme is de religieuze overtuiging van zijn kinderen. Halverwege de 17de eeuw vertoefden de kinderen van Sweelinck met uitzondering van Pieter in katholieke kringen. Zij hadden dat blijkbaar van huis meegekregen. Dirk Sweelinck, die zijn vader in 1621 opvolgde als organist van de Oude Kerk, werd in 1645 tot de orde geroepen door de kerkeraad omdat hij met Kerstmis Kindeke wiegen had georganiseerd en daarvoor veel 'papisten' had uitgenodigd. De conflicten van de zoon mogen niet op het conto van de vader worden geschreven. Dirk leefde in een tijd waarin katholieken en protestanten de confrontatie niet schuwden. De generatie van Jan Pietersz. wilde dat juist vermijden. Niet zozeer uit bezorgdheid of angst als wel omdat zij de waarde inzag van een vreedzame coëxistentie.

De *Cantiones Sacrae*

Sweelincks *Cantiones Sacrae* verschenen bij Petrus Phalesius junior in Antwerpen. Het is een verzameling van 37 Latijnse motetten voor vijf stemmen en een basso continuo. De uitgever droeg de *Cantiones* op aan de Amsterdamse Cornelis Gijsbertsz. Plemp. Niet Sweelinck maar Phalesius had de opdracht aan Plemp geschreven. Het is zeer wel mogelijk dat Sweelinck of iemand anders hiertoe had besloten om het Amsterdamse stadsbestuur niet voor het hoofd te stoten. Eenzelfde voorzichtigheid spreekt ook uit het feit dat Sweelinck of iemand anders voor de uitgave in zee was gegaan met een uitgever in de Zuidelijke Nederlanden en niet met uitgevers in Leiden en Amsterdam met wie hij tot dan toe zaken had gedaan. Dat Plemp de *Cantiones* kreeg was misschien omdat hij als geldschieter was opgetreden. Plemp wordt in het voorwoord niet voor niets aangeduid als een begunstiger van de schone kunsten.

Plemp kende Sweelinck al sinds zijn jeugd, hij was leerling van hem geweest. Sinds hij zich in 1610 opnieuw in het Amsterdamse had gevestigd, was hij daar een van de meest prominente katholieke intellectuelen. Kortom, met de opdracht aan Plemp bekenden uitgever en - mogelijk - componist kleur. Nu bestond er al heel lang een relatie tussen Sweelinck en Phalesius de jongere. In 1594 had Sweelinck bij hem zijn *Chansons* uitgegeven. Ook voor die uitgave had Phalesius het voorwoord geschreven en in dat geval

was het expliciet een dankbetuiging aan de man die de uitgave financieel mogelijk had gemaakt.

De *Cantiones* zijn weliswaar Latijnse motetten maar daarmee nog geen katholieke kerkmuziek. Evenals de *Cantiones Quae ab Argumento Sacrae Vocantur* (1575) van William Byrd en Thomas Tallis, en Byrds twee boeken *Cantiones Sacrae* (1589 en 1591), zijn Sweelincks *Cantiones* niet aanstootgevend. Men vindt er psalmverzen, passages uit de evangeliën, het *Nunc dimittis*, het *Magnificat* en het *Te Deum*. Dat Sweelinck voor de zaligsprekingen ('Beati pauperes') de volgorde van Hieronymus' Latijnse bijbelvertaling aanhield, hoeft niet te verbazen. Natuurlijk gebruikte hij voor zijn Latijnse motetten de vulgaat. Alleen het Maria-motet 'Regina coeli' is katholiek; de componist heeft de compositie bovendien gebouwd op de gregoriaanse melodie. Ook katholiek is 'O sacrum convivium', een tekst van Thomas van Aquino, waarin de eucharistie en de daadwerkelijke nutting van het lichaam van Christus wordt verheerlijkt. Bij deze twee motetten zou een rechtgeaard protestant inderdaad de wenkbrauwen kunnen fronsen, maar of er Sweelincks katholicisme uit blijkt gaat te ver. Een of andere opdrachtgever kan hem juist om deze werken hebben gevraagd.

De relatie die men altijd heeft gelegd tussen de late publicatiedatum (augustus 1619) en de groeiende sympathie voor het katholicisme van Sweelinck in zijn laatste jaren moet worden gerelativeerd. Dat de *Cantiones* dateren uit Sweelincks laatste jaren, is maar helemaal de vraag. Zoals ook de vier psalmboeken materiaal bevatten dat langere tijd bij de uitgever had gelegen, kunnen ook de *Cantiones* bestaan uit materiaal uit eerdere perioden. De veronderstelde mindere kwaliteit van het laatste psalmboek dat in 1621 posthuum verscheen is door sommigen wel verklaard doordat de componist in zijn laatste jaren niet meer geboeid zou zijn geweest door de psalmen en al helemaal in Latijnse, hemelse sferen vertoefde. Vanaf 1614 zou de katholieke kerkmuziek zijn hart en hoofd hebben gevuld. Die datering steunt dan weer op de canon over *Ave maris stella* die Sweelinck in 1614 schreef voor Heinrich Scheidemann. Het is niet ondenkbaar dat de *Cantiones* de oogst zijn van lange jaren, misschien wel een heel leven Latijnse motetcompositie en dat Sweelinck deze werken pas tegen het einde van zijn leven heeft verzameld voor publicatie. Misschien dat Plemp daarop had aangedrongen. Wie zal het zeggen?

De 'moderne' basso continuo die de uitgever als begeleiding had toegevoegd is geen argument voor de datering van de *Cantiones* zo laat in Sweelincks leven. Het was in de tijd van publicatie mode om bij vocale muziek een basso continuo toe te voegen, zelfs bij muziek waarbij dat niet nodig was en die het ook eigenlijk niet verdroeg. En dan het veronderstelde lichte karakter waaruit zou blijken dat Sweelinck zich van de ernst en zwaarte van eerdere perioden zou hebben ontdaan. Sweelinck wist al te goed het

verschil tussen motetten en madrigalen. Dat was ook al gebleken in zijn psalmen die niet alle madrigalistisch zijn, sommige hebben een motetkarakter.

Cornelis Plemp en de jezuiten

Met de Sweelinckleerling en latere Sweelinckvriend Cornelis Gijsbertsz. Plemp zijn we hoe dan ook in een zeer zelfbewust katholiek milieu beland.

Cornelis Plemp en zijn twee jongere broers waren van een latere generatie dan Jan en Gerrit Sweelinck en anders dan zij niet uit op accommodatie maar juist op confrontatie. Mede in de gebroeders Plemp krijgt de katholieke *reconquista* van na 1590 in en om Amsterdam gestalte. De gebroeders Plemp waren Amsterdammers. Cornelis had de Alteratie weliswaar meegemaakt, maar hij had geen eigen herinneringen aan de vrije uitoefening van de roomse religie. De verhalen van zijn ouders en Simon Sovius - Amsterdams laatste katholieke scholarch - hebben hem gevormd. Zo heeft hij het later betreurd dat hij nooit de Nieuwezijdskapel (de Heilige Stede), waar in 1345 het mirakel van Amsterdam had plaatsgevonden, in volle glorie had gekend. Cornelis was in 1593 in Leiden gaan studeren, maar voor de fijne kneepjes afgereisd naar het katholieke zuiden. Vanaf 1596 werd hij in Leuven geschoold door de jezuiten, hij promoveerde in Orleans in de rechten en daarna had hij zich in Doornik aangesloten bij de societas Jesu. Door zijn zwakke gezondheid kon hij echter het strenge regime niet verdragen en trad hij in 1604 uit. Levenslang bleef hij een begunstiger van de jezuiten. Als ambteloos burger leefde Plemp voor zijn geleerde studies en liefhebberijen.

Petrus Plemp (1581-1640) en Timotheus Plemp (1583-1623), beiden ook behept met een zwak gestel, hebben het noviciaat bij de jezuiten wél volgehouden. Timotheus was naderhand werkzaam in de Zuidelijke Nederlanden; hij overleed in Yperen. Petrus kwam in 1615 naar Alkmaar, waar hij de jezuitenstatie (sinds 1608) gedurende maar liefst een kwart eeuw heeft geleid en tot grote bloei heeft gebracht. De voorbereiding van de geruchtmakende bekering van de dichteres Maria Tesselschade Visscher in 1641 was zijn werk.

Joost van den Vondel

Na zijn terugkeer naar Amsterdam (1610) leerde Cornelis Plemp de dichter Joost van den Vondel (1597-1679) kennen. Deze 13 jaar jongere collega werd zijn beste vriend. Vondel heeft veel aan Plemp te danken gehad: hij

maakte hem bekend met de geschiedenis van Amsterdam, ook de katholieke, en heeft hem waarschijnlijk geïntroduceerd in het katholicisme überhaupt. Vondel heeft zich voor zijn *Gijsbrecht* (1637) mede gebaseerd op wat Plemp in zijn *De Patria* (1631) had beschreven. Aan Plemp zou Vondel tenslotte zijn introductie op de Muiderkring van P.C. Hooft hebben te danken, maar daar kwam hij pas in het begin van de jaren twintig. Vondel zal in de Muidense kring niet Jan Pieterszoon Sweelinck hebben ontmoet, maar wel diens zoon Dirk (1591-1652).

Vondel zal beide Sweelincks al vroeg hebben gekend. Hij was een van de enthousiaste bezoekers van de orgelbespelingen van Jan Pietersz. in de Oude Kerk. Hij woonde immers sinds 1597 in Amsterdam - nota bene op een steenworp afstand in de Warmoesstraat - en hij heeft later met veel liefde over die bespelingen geschreven. Het ligt echter voor de hand dat hij via Plemp vader en zoon Sweelinck beter heeft leren kennen.

Vondel was omstreeks 1620 nog niet de beroemde katholieke dichter die hij later zou zijn. Hij was van huis uit doopsgezind maar niet standvastig in de doperse traditie. In 1619 had hij kortstondig gelonkt naar de remonstranten. In de loop der jaren neigde hij echter meer en meer naar het katholicisme. Zijn katholieke *coming out* vond plaats in 1641. Vondels religieuze overtuiging blijkt uit de volgende werken: *Brieven der Heilige Maeghden, Martelaressen* (1642), de *Altaergeheimnissen* (1645) en de *Heerlijkheid der kerke* (1663). Uit het feit dat Plemp (die overleed in 1638) een Latijnse vertaling heeft gemaakt van zijn *Kruisbergh*, al behoorlijk katholiek, volgt wel dat Vondel reeds in het midden van de jaren dertig in katholieke richting was opgeschoven. Ook tegen de *Gijsbrecht* (1637) was door predikanten geprotesteerd wegens het roomse karakter.

In Dirk Sweelinck vond Vondel een zielsverwant. Dirk was de katholieke zaak hartstochtelijk toegedaan, zoals bleek uit het Kindeke wiegen-incident van 1645. De mannen zullen het er met elkaar over hebben gehad en zij zullen er ook om hebben gelachen. Het was een kwestie van kijken hoe ver je kon gaan. Vondel en Sweelinck junior hebben ook samengewerkt, bijvoorbeeld in 1637 voor de reien van de *Gijsbrecht*. Van de door Sweelinck hiervoor gecomponeerde muziek is alleen 'O kerstnacht schoonder dan der dagen' bewaard gebleven. In 1662 heeft Vondel voor zijn *Bruylof stryt* een melodie van Dirk Sweelinck gebruikt.

Vondels epitafen op de Sweelincks

Op 20 oktober 1621 werd het lichaam van Jan Pieterszoon Sweelinck aan de aarde toevertrouwd. In het grafschrift dat Vondel voor hem dichtte, klinken bewondering en genegenheid door.

Op Meester Joan Pieter Swelinck. Phoenix der Musijcke en Orgelist van Amsterdam

Dits Sweelinck's sterfelyk deel; ten troost ons nagebleven;
't Ontsterfelyk hout de maet by Godt in 't eeuwig leven;
Daer streckt hy, meer dan hier omvatten ons gehoor,
Een goddlycke galm in aller Enghlen oor.

Nog in 1621 trad Dirk Sweelinck in de voetsporen van zijn vader, maar Vondel kon het niet laten de lof te blijven zingen op de oude Sweelinck, ook als hij dichtte op de zoon. Tot tweemaal toe komt Jan Pieterszoon voor in het volgende gedicht bij een schilderij van Jan Lievens:

Op Diederik Swelingh Organist van Amsterdam. A°. 1646

Aldus heeft Livius ons Swelingh afgebeeld,
Maar niet zijn Fenix-galm, uit 's vaders asch geteeld,
De neef, de grootvaâr, en de Fenix-vader zongen
Een eeuw den Aemstel toe, met Hemelsche orgeltongen.
Zoo Thebe door een lier tot zulk een wasdom kwam,
Wat zou men dichten van het orgel t' Amsterdam,
Daar David en Orlande om strijd zich laten hooren,
Als Diedrik zielen vangt, en ophangt bij heur ooren?

Echo's van dit lofdicht en het epitaaf van 1621 zijn te vinden in het epitaaf op het overlijden van Dirk Sweelinck (1652). Daaruit blijkt opnieuw dat Vondel een enthousiast bezoeker is geweest van de orgelbespelingen van de zoon van de Orpheus van Amsterdam en natuurlijk... van die van Orpheus zelf. Wat de zoon had gedaan was prachtig geweest, maar wat de vader ooit had gepresteerd, had niemand kunnen overtreffen.

Het Orgel in den Rouw

Over

Diederik Zweling,

Orgelist van Amsterdam.

Moestum Musa solatur.

A^o. 1652

Gij Zanggodinnen 't valt aan 't schreyen,
Aan 't jammeren met beste reyen,
De Zoon van Orfeus is verscheyen.

Nu zwijgt de galm der orgeltongen,
Die door de pijpen kwam gedrongen,
Daar Hemelsche Engelen op zongen.

Hoe koud en kil zijn deze handen,
Daar Jesses snaar meê komt te stranden,
Met zijn Marensen en Orlanden!

Hoe juichte 't hart van oude en jongen,
Wanneer zijn vingers ongedwongen
Op noten en op stekken sprongen!

Men kon, door kerkgewelf en kooren,
Den Vader in den Zone hooren;
Nu zal een zerk die stemme smoren.

Gestoelten noch gepropte banken
Niet langer Zwelings kunst bedanken,
Voor zijn verkwikkende avondklanken,

Gij, die mijn ziel hebt opgeheven
Uit dit moeras in 't eeuwig leven,
Wat zweep heeft u naar 't graf gedreven?

In nek uw geest van 't lijf ontbonden,
Door 't bassen van den Hond uit Londen,
Die alle noten heeft geschonden?

En, los geborsten van zijn keten,
Op 't dor geraamt des volks gezeten,
Zijn Heer den strot heeft afgebeten?

Ten minste kus, o koor der zingren!
Met uwen mond dit ijs der vingren,
Daar ieders ooren op verslingren.

Ten minste draag hem, naar zijn waarde,
Die zijn vermaak voor niemand spaarde,
Nog met dit grafgeschrift ter aarde:

„Hier rusten Grootvaâr, Zoon, en Vader,
Zij volgen Davids harp te gader,
Een eeuw van verre, omhoog nog nader.

Besluit

Net zo min als zijn *Psalmen* in stelling kunnen worden gebracht als bewijzen voor Sweelincks calvinisme kunnen zijn *Cantiones Sacrae* worden aangevoerd als bewijzen voor zijn katholicisme. De vraag welke religie Sweelinck dan beleed, is typerend voor de 19de en 20ste eeuw waarin men of het een of het ander moest zijn. Sweelinck leefde echter in zijn eigen tijd, in een periode waarin hij was gedwongen concessies te doen. Dat bracht ook zijn positie, zijn ambt als stadsorganist met zich mee. Hij was geen lidmaat van de nieuwe, gereformeerde kerk, maar dat hij de oude, katholieke kerk zou zijn trouw gebleven blijkt uit niets. Juist zijn breedheid frappeert. Sweelinck verkeerde professioneel en privé met katholieken en gereformeerden. Onder zijn leerlingen waren ook Duitse lutheranen. Tegenover zijn vriendschap met de jezuïetenvriend Cornelis Plemp kunnen we bijvoorbeeld zijn vriendschap met de predikant Willem Baudartius stellen. Dat de dichter Joost van den Vondel enthousiast heeft geschreven over de orgelbespelingen van vader en zoon Sweelinck heeft voor Jan Pieterszoon Sweelinck niet veel consequenties; pas omstreeks 1635 ontwikkelde Vondel zich als katholiek. Zijn leven lang heeft Sweelinck gelaveerd tussen religies en zelf geen partij gekozen. Als componist zette hij zich met hart en ziel in voor de muziek van verschillende denominaties. Hij was in staat de schoonheid te waarderen en door te geven van muziek uit de katholieke én de reformatorische traditie.

Jurjen Vis is zelfstandig historicus, musicoloog en musicus. na zijn doctoraal in de middeleeuwse geschiedenis (UvA, 1985) heeft hij verschillende boeken en artikelen gepubliceerd over de middeleeuwse en vroeg-moderne Hollandse kerkgeschiedenis en de geschiedenis van zieken-, ouderen-,

armen- en wezenzorg in Amsterdam, Woerden en Alkmaar. Voor zijn biografieën van de voormannen van de Hollandse reformatie Jan Arentsz en Cornelis Cooltuyn kreeg hij in 1995 de jaarprijs van de Historische Vereniging Alkmaar. Hij is hoofdauteur van de *Geschiedenis van Alkmaar* (2007). Sinds 1997 is hij ook werkzaam als muziekjournalist en schreef hij biografieën van de 20ste-eeuwse Nederlandse componisten Leo Smit, Jacques Beers en Robert de Roos. In 2007 promoveerde hij op *Gaudeamus. Het leven van Julius Röntgen (1855-1932). Componist en musicus*.